
TURSKA PISMA STJEPANA ZANOVIĆA

Aleksandar Radoman

In this work the author gives a poetic description of a novel in letters, the type of novel that reached its peak in the Epoch of Enlightenment. The first part of the work contains basic notes related to the history of this form, than the general characteristics of the genre, and the outlines of two classifications – thematic and morphological.

In the final part of the work, the author focuses on Sjepan Zanović's Turkish Letters. Following the newest researches the author makes arguments in favour of genealogical defining of the Turkish Letters as an epistolary novel. What is more, the Turkish Letters both thematically and formally reflect different tendencies of a novel in letters of the eighteenth century.

Epistolarni roman – ili roman u pismima – podvrsta je romana, fragmentarne strukture i subjektivnoga tona, osobito popularna u XVIII vijeku, epohi kojom su dominirale pripovjedne forme u prvom licu.

Predistoriju toga oblika možemo pratiti već od antike i Vergilijevih *Heroida* – đe se u nizu pisama čiji su adresanti mit-ske junakinje (Penelopa, Medeja...) a adresati njihovi odabranci razvijaju sentimentalne i romantične, naročito ljubavne teme. No, zanemari li se predistorija, u koju spadaju i nekolika srednjovjekovna romana, moglo bi se reći da njegova istorija počinje sa XVII vijekom. Konstituisanju toga oblika prethodila je pripremna faza, kad se u velikim romanima toga doba (*Astreja*, *Klelija...*) počinju javljati pisma, uklopljena u neki narativni

tekst, da bi pojava dva romana, 1669. godine u Francuskoj, označila početak duge istorije romana u pismima. Riječ je Bursoovim *Pismima Babeti* i *Portugalskim pismima*, nepoznatog autora. Uspjeh *Portugalskih pisama*, koji se ogleda i u postanku brojnih nastavaka toga djela, započeo je dugu i plodotvornu istoriju romana u pismima, koja će trajati sve do 1840. godine i pojave posljednjeg velikog romana te vrste - Balzakovih *Memoara dvije mlade nevjeste*.

Ako kao kriterijum razvrstavanja odredimo tematiku, moglo bi se reći da se u zlatnoj eri epistolarnoga romana, XVIII stoljeću, taj oblik dijeli na tri grupe. Prvu grupu, kanonizovanu Monteskejevim *Persijskim pismima*, definisali bismo, uslovno, kao *filozofski*, budući da u njemu tematsku okosnicu čini kritika društva i njegovih institucija. Drugu grupu, koju su proslavili romani Ričardsona i Rusoa, čini *sentimentalni* roman. Ta grupa je najprisutnija i uz nju se najčešće i veže pojam romana u pismima. Treću grupu, pak, reprezentuju Lakloove *Opasne veze*. Taj tip romana u pismima popularnost stiče neposredno pred Revoluciju i određujemo ga kao *libertenski* roman.¹

U epohi koje će uslijediti ovladaće neke druge narativne forme i paradigme, pa se romani u pismima javljaju tek sporadično ili, češće, neke njegove karakteristike samo fragmentarno, u sklopu kompleksnije strukturiranih proznih formi.

U ovome radu nastojaćemo da opišemo neke bitne karakteristike romana u pismima, ponudimo jednu moguću klasifikaciju, te da na primjeru jednog teksta s kraja XVIII vijeka, *Turskih pisama* Stjepana Zanovića, ukažemo na prisustvo te romaneskne podvrste i na našim prostorima.

---

¹ Marjana Đukić, „Sentimentalizam *Turskih pisama* Stjepana Zanovića“, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, 227.

Opšte karakteristike romana u pismima

Komentarišući Didroovu *Pohvalu Ričardsonu* Viktor Žmegač primjećuje kako nigđe u njoj nema posebnih osvrtu na pripovjedni oblik „kao da je oko sredine osamnaestog stoljeća oblik dopisivanja u pripovjednom djelu bio nešto samo po sebi razumljivo“.² I zaista, ne samo romani u pismima, već i druge pripovjedne forme u kojima se javlja pripovjedačka situacija u prvom licu, poput (pseudo)memoara i ispovijesti, dominantni su žanrovi toga perioda. Pribjegavaju im gotovo svi romanopisci XVIII vijeka (Le Saž, Marivo, Krebijon, Prevo, Didro, Laklo, Defo, Ričardson, Stern, Gete...), pa se da zaključiti kako upotreba prvog lica u XVIII vijeku postaje svojevrсна romaneskna konvencija. No, upotreba prvog lica, dakako, povlači sa sobom i određene strukturalne implikacije. Ona sa sobom nosi izbor određenog glagolskog vremena, te ograničenje na tačku gledišta lika koji piše. Uvođenje većeg broja korespondenata značilo je i umnožavanje tačaka gledišta. Podrazumijevajuće je da pismo ima homodijegetičkog naratora, naratora koji je i sam lik u radnji.³

Bitne karakteristike epistolarnoga romana obrazložio je već Monteskje kad u *Nekoliko razmatranja o Persijskim pismima* veli: „Uostalom, ova vrsta romana obično ima uspeha zato što u njima čovek sam sebi polaže računa o svome sadašnjem stanju; zbog toga se strasti jače osećaju u njima nego u pričama koje bi se mogle sastaviti po njima.“⁴ Švajcarski naratolog, Žan Ruse,

² Viktor Žmegač, *Povijesna poetika romana*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004, 73.

³ Marjana Đukić, „Ruseov formalizam“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, 424.

⁴ Monteskje, *Persijska pisma*, prijevod s francuskog i objašnjenja Marko Vidojković, Utopija, Beograd, 2004, 5.

tim povodom, konstatuje kako je epistolarni niz shvaćen kao „povlašćeno sredstvo da bi se obuhvatilo ono što će osobito zadržati pažnju XVIII veka: rađanje i treptaje osetljivosti, čudi emocije.“⁵ Na drugom mjestu dodaje: „Beležeci trenutke uporedo sa iskustvom koje o njemu ima subjekt koji piše, serija pisma pomera težište ka unutrašnjosti bića i prikazuje događaj samo kroz optiku trenutnog pripovedača koji ga održava izobličavajući ga; to ima preimućstvo da smanjuje ulogu događaja.“⁶ Time se postiže da umjesto da priča o događaju pripovijest predstavlja događaj, približavajući se tako dramskoj paradigmi. Uvođenjem većeg broja naratora ostvaruje se fragmentarnost što Ruse opisuje na sljedeći način: „Poveravajući naraciju većem broju nosilaca funkcija, karaktera, različitih stilova, epistolarna metoda primorava pripovest da bude diskontinuirana, rasparčava je i razbacuje među različitim sastavljačima koji je ne poznaju u celini, samo je čitalac u stanju da je vaspostavi.“⁷ Na „dramske“ karakteristike epistolarnoga romana ukazuju i drugi istraživači. Kate Hamburger, tako, primjećuje: „U biti romana u pismima i romana-dnevnika leži da se u njima opisuje ograničan dio unutrašnje stvarnosti, tako da za njega jedva postoje iskušanje kojem podliježe kontinuirano opširna pripovijetka u prvom licu, iskušanje za prekoračenjem granice u fikcionalno-epsko, koju je postavio oblik iskaza. Pismo se osvrće na nedavno prošlo vrijeme, na ograničeni dio svijeta i događanja, a reprodukcija, npr. dijaloga koji su vođeni ‘juče’ ili ‘nedavno’, ne prelazi mogućnost ovog iskaza stvarnosti.“⁸ A Miroslav Beker zaklju-

---

⁵ Žan Ruse, *Oblik i značenje*, preveo s francuskog Ivan Dimić, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novı Sad, 1993, 107.

⁶ Žan Ruse, *Narcis romanopisac*, prevela s francuskog Jelena Novaković, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novı Sad, 1995, 146.

⁷ Isto, 23-24.

⁸ Käte Hamburger, *Logika književnosti*, preveo i predgovor napisao Dr Slobodan Grubačić, Nolit, Beograd, 1976, 301.

čuje: „Epistolarni roman je bliži dramatizaciji od drugih prozних vrsta. Naime, autor romana u pismima je poput dramaturga: po Blancu 'on skriva svoj glas i pripovjedačku svemoć (te) dokida ili prikriva svoje vlastite ocjene, svoje sudove, kao i sve što čini njegove svojevoljne upade' (...). Često je perspektiva iskrivljena, krajnje subjektivna, nasuprot stabilnosti utemeljenoj na nepristrasnom prikazu. Možemo u tom slučaju govoriti o, kao što to Blanc naziva, 'polifonijskom romanu' – termin kojim se inače služio Bahtin – budući da su na djelu, razna stajališta bez nametanje autorskog gledišta.“⁹ U navedenim opisima epistolarnoga romana treba tražiti one osobine koje ga razlikuju od srodnih formi XVIII vijeka, poput fiktivnih memoara. Monolog fiktivnih memoara zamijenjen je duetom (čak i u slučajevima romana u pismima s jednim naratorom – adresat se podrazumijeva, pa iako nema direktne razmjene, dijalog je implicitno ostvaren) ili polifonijom, naporedo poređanim ili ukrštenim glasovima, umnoženim tačkama gledišta... Za razliku od (pseudomemoara u romanu u pismima svaki dopisnik obavještava o svome aktuelnom stanju ili o bliskoj prošlosti, uvijek dovedenoj u direktnu zavisnost od „sadašnjeg vremena“ koje upravlja svakim pismom. Cijelu problematiku odnosa epistolarnog romana sa srodnim formama Ruse rezimira riječima: „XVIII vek samo se sporadično predaje onoj sklonosti koja pismo vodi ka dnevniku i čistom monologu, gde čovek o sebi priča samom sebi, gde sebe istražuje pred samim sobom. Nasuprot tome, taj vek daje široki zamah dijalogu, do maksimuma iskorišćava drugu jednu težnju pisma: što je ono krenulo ka nekom primaocu, što je nekom upućeno, što je sredstvo akcije; u pismu, čovek priča o sebi i sebe ispituje, ali pred drugim i za drugog.“¹⁰ S druge, pak, strane Ruse je ispitivao i odnos epistolarnog romana sa romanom XX vijeka pa zaključuje: „Roman XX veka ima tu

⁹ Miroslav Beker, *Roman 18. stoljeća*, Školska knjiga, Zagreb, 2002, 208.

¹⁰ Žan Ruse, *Oblik i značenje...*, 111.

zajedničku crtu s epistolarnim oblikom, što zagnjuruje i ličnosti i čitaoce u jedno sadašnje vreme koje se upravo gradi a uskraćuje čitaocu panoramsko gledište sveznajućeg svedoka.¹¹ Savremeni roman, međutim, to postiže formom dnevnika, unutrašnjeg monologa, solilokvija ili tehnikom toka svijesti. To za posljedicu ima, s jedne strane, obuhvatanje osećanja i afektivnih kretanja, a, s druge, vremenski poredak koji od same naracije stvara događaj.¹²

Činjenicu bujanja romanesknih formi s pripovjedačkom situacijom u prvom licu u XVIII stoljeću možda djelimično možemo objasniti idiosinkrazijom koju je prema fikciji gajila ta epoha. Tako romanopisci posežu za još jednom oprobanom konvencijom – predstavljajući se kao sakupljači, priređivači ili prevodioci „autentičnih“ dokumenata. I u epistolarnom romanu romanopisac se „odriče“ pozicije pripovjedača. Događaj su same riječi i njihovo djejestvo, razmjena ili raspored pisama. Romanopisac se postavlja u novu ulogu, on „samo“ sakuplja i raspoređuje pisma. Tako je Monteskje, zapravo, prevodilac pisama svojih persijskih prijatelja u *Persijskim pismima*, Ruso sakupljač i izdavač pisama dvoje ljubavnika u *Novoj Eloizi*, Laklo se predstavlja tek kao izdavač a Balzak preuzima i funkciju redaktora. U toj mistifikaciji bijega od fikcijskog Ruso prepoznaje jasnu strategiju: „romanopisac prestaje da bude pripovedač koji je prividno potčinjen činjenicama o kojima priča da bi bio unapređen u autora, to će reći u gospodara dela.“¹³

No, epistolarni roman posebnu ulogu dodjeljuje čitaocu. Postavši savremenik radnje i svjedok proživljenih osećanja onoga koji piše a, uz to, jedini kome je korespondencija data na uvid u cjelini, čitalac je u nadmoćnoj poziciji u odnosu na likove. U primjerima romana će je prisutan samo jedan glas čitalac rekonstruiše dio

---

¹¹ Isto, 110.

¹² Marjana Đukić, isto, 425.

¹³ Isto, 114.

pripovijesti koji nedostaje, odgovor koji se naslućuje tek iz cjeline. U višeglasnim, pak, romanima, jedino je njemu dostupna cjelokupna prepiska, samo on poznaje sve junake i ulazi u njihovu svijest, čita sva njihova pisma i tako uvijek zna više od samih likova.¹⁴

Tipologija epistolarnoga romana

U knjizi *Narcis romanopisac* Žan Ruse nagovještava jedan model klasifikacije epistolarnoga romana koji se temelji na morfološkom principu, idući od jednostavnijih ka složenijim formama: „Teorijske mogućnosti ovog obrasca su višestruke prema broju uvedenih narativnih glasova: monodija, duet, polifonija i prema kombinacijama razmena koje su između tih glasova zamišljene.“¹⁵ U radu „Jedan književni oblik: roman u pismima“¹⁶ Ruse nudi jednu cjelovitiju, a ipak samo okvirnu tipologiju epistolarnog romana, zasnovanu na istim principima: od solističkog glasa do velikih simfonijskih organizacija.

Prvi, najjednostavniji oblik je, prema toj tipologiji, *jednoglasna svita*. U ovom slučaju javlja se samo jedan narator-adresant i, najčešće, samo jedan primalac. Već prva ovakva djela (*Portugalska pisma...*), u posljednjoj trećini XVII vijeka postižu znatan uspjeh i navješćuju ekspanziju romana u pismima. Kod toga modela, ipak, treba razlikovati dvije varijante, u zavisnosti od toga da li je uspostavljena veza s primaocem ili nije. S jedne strane, javljaju se romani u kojima nema uspostavljene veze s primaocem, kad nam je predložen „čisti“ solilokvijum. Taj tip *jednoglasne svite* reprezentuju upravo *Portugalska pisma*. Taj tip romana u pismima u dobroj mjeri se približava formi dnevnika, pa, iako je primalac odsutan, forma i ton pisama ipak nagovještavaju da su ona upućena nekome, pa je bolje govoriti,

¹⁴ Marjana Đukić, isto, 428.

¹⁵ Žan Ruse, *Narcis romanopisac...*, 24.

¹⁶ Žan Ruse, *Oblik i značenje...*, 103-153.

kako to predlaže Ruse, o pseudomonologu, jer se i ovđe javljaju određene oznake karakteristične za dijalog: pitanja, zahtjevi, molbe, prebacivanja, lične zamjenice ja i vi, sadašnje vrijeme...¹⁷ U velikoj mjeri zavisna od postojanja primaoca, upućena njemu, „čiju se prohujalu sliku ona trude da ožive, da povrate njegovo odsustvo“¹⁸ pisma se bitno razlikuju od dnevnika i usmjeravaju nas na temeljni paradoks te forme, koji Ruse formuliše riječima: „Pomoću odsustva, stvoriti neko prisustvo, to jeste paradoksalna moć strasti i pisma.“¹⁹ S druge strane, znatno češća varijanta *jednoglasne svite* je slučaj kada je uspostavljena veza s primaocem. Istina, i ovđe je prisutan samo jedan narator, ali to više nije monolog – veza je uspostavljena, iako korespondencija nije data na uvid čitaocu već se čuje samo jedan glas, razmjena je nesumnjiva. Čitaocu je, dakle, predložen samo fragment stvarnosti, izdvojen iz nevidljive cjeline, i ostavljen mu je prostor da na osnovu jednog glasa rekonstruiše cjelinu. No, zamka se krije u tome što je njegovo znanje redukovano, oslovnjeno na tačku gledišta jednog lika-naratora, a time lišeno svake mogućnosti objektivnog sagledavanja. Ruse taj slučaj naziva *epistolarnom monodijom*.²⁰ Analizirajući, kao primjer te varijante, Krebijonov roman *Pismo Markize de M. grofu od R.*, Ruse potcrtava srodnost između pisma i strasti. Pismo predstavlja pogodnu formu za prenošenje krivulje ošućanja i strasti, pa Ruse zaključuje kako diskontinuirana struktura romana u pismima, kad su pisma kratka i česta, odgovaraju ritmu burne strasti.

Drugi, najlogičniji i istovremeno najrjeđi oblik romana u pismima je *duet*. To je razmjena pisama između dvoje korespondenata. Kao primjere toga oblika Ruse izdvaja dva romana, Bursoova *Pisma Babeti* i Balzakove *Memoare dvije mlade*

---

¹⁷ Marjana Đukić, isto, 426.

¹⁸ Isto, 118.

¹⁹ Isto, 119.

²⁰ Žan Ruse, *Narcis romanopisac...*, 146-162.

nevjeste. Romane, dakle, koji se mogu smatrati graničnim tekstovima istorije jedne značajne romaneskne podvrste. U prvom romanu data je razmjena pisama između dvoje zaljubljenih, dan za danom, čime nam se daju na uvid brojni detalji iz svakodnevnog života. U Balzakovom romanu, pak, dijalog vode dvije mlade žene, prijateljice iz samostana, različitih priroda, pa je korespondencija ovde nekom vrstom uzajamne nadopune.

Najsloženiji oblik epistolarnog romana, prema Ruseovoj tipologiji, čine višeglasne forme, *simfonijska* djela s mnogobrojnim dopisnicima. O tome obliku Ruse veli: „Rezultat umnožavanja korespondenata je duboka izmena romanesknog sveta; ovaj se prikazuje kao splet složenih veza; (...) Svet je splet odnosa koji se račvaju i ukrštaju; to je ono što čitalac shvata pri samom kretanju tih bezbrojnih pisama, koja se na njegove oči, razmenjuju i ukrštaju, koja kreću i stižu u mesta što se stalno menjaju.“²¹ Umnožavanje broja likova povlači sa sobom i veći broj tačaka gledišta, a kako svaki od likova ima poseban karakter i stil, to se sada javljaju i različita shvatanja i opisi istih situacija. Takav postupak dovodi do rasparčavanja perspektive na mnogobrojne fragmente te stvaranja strukture u kojoj preovlađuju ukrštanje pravaca, rasparčavanje govora, konstantno pomjeranje tačaka gledišta... Kao najpoznatije primjere polifonoga tipa epistolarnoga romana Ruse izdvaja Ričardsonovu *Klarisu Harloi*, Rusoovu *Novu Eloizu* i Lakloove *Opasne veze*. U zaključku studije o epistolarnom romanu Ruse rezimira: „Tako se može primetiti pojava jedne crte zajedničke za celokupno romaneskno stvaralaštvo XVIII veka, pa bilo ono epistolarno ili ne: od Marivoa do Fildinga, od Sterna do Didroa, sprovodi se, i to bez skrivanja, ponekad i agresivno estetika slična ovoj koja je upravo izdvojena, estetika koja preporučuje i opravdava digresivni hod, iseckani stil, promene planova, prekide tona, preplitanje konaca: sve odlike vijugave linije.“²²

²¹ Žan Ruse, *Oblik i značenje...*, 126-127.

²² Isto, 129-130.

Turska pisma kao primjer epistolarnoga romana

U ovom dijelu rada namjera nam je skrenuti pažnju na jedan zanimljiv tekst s kraja XVIII stoljeća, *Turska pisma* Stjepana Zanočića, tekst koji je upravo podvrgnut genološkom preispitivanju. No, najprije podsetimo na tezu iznesenu u jedinici o epistolarnom romanu u *Rečniku književnih termina* kako „u našoj književnosti (misli se na južnoslovensku interliterarnu zajednicu – A. R.) nemamo tradiciju r(omana). u p(ismima)., iako poneko delo, kao npr. Lazarevićeva pripovetka 'Švabica', pripada ovoj književnoj formi.“²³ Studijom o romanu *Ispovijest* Blaža Lorkovića, epistolarnom romanu objavljenom 1868. godine, već je Krešimir Nemeć opovrgao tu decidnu tvrdnju.²⁴ Ovde ćemo nastojati da pokažemo kako je ta romaneskna tradicija, makar i u usamljenim naznakama, u južnoslovenskom književnom kontekstu, prisutna već od kraja XVIII vijeka.

Život budvanskog alazona Stjepana Zanočića bio je inspiracija brojnim autorima – od pjesnika, romanopisaca i dramskih pisaca do pasioniranih istraživača, istoričara i istoričara književnosti. U sjenci njegova neobičnog životopisa ostalo je, ipak, njegovo stvaralaštvo. Nasuprot brojnim radovima o Zanočiću stoji prilično tanak korpus njegovih spisa objavljenih u nas. Izuzmu li se fragmenti publikovani u periodici ili antologijama, na našem su se jeziku pojavile svega dvije Zanočićeve knjige. Najprije je Radoslav Rotković 1979. godine objavio izbor iz Zanočićeva stvaralaštva *Pakao ili nebo* u okviru biblioteke Luća, da bi u okvi-

---

²³ J(elena). Č(olović). & S(vetozar). K(oljević), „Roman u pismima“, u: *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986, 720.

²⁴ Krešimir Nemeć, „Prvi hrvatski roman u listovih“, u: Krešimir Nemeć, *Mogućnosti tumačenja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2000, 20-32.

ru edicije Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka Miroslav Pantić priredio Zanovićevu knjigu *Turska pisma*, 1996. godine. Kad se zna da je prvo, italijansko-francusko, izdanje *Turskih pisama* objavljeno u Drezdenu 1776. godine,²⁵ suočavamo se s činjenicom da se na crnogorsko izdanje čekalo – 220 godina!?

Ako i nijesu bila objavljena kod nas, *Turska pisma* nijesu ostala nepoznata i nekomentarisana u kritičkoj literaturi. O njima je Mirko Breyer u do danas najopsežnijoj knjizi o Zanovićima²⁶ pisao sljedeće: „Običaj da se u obliku pisama iskrivljena podrijetla i naslova, progovori javnosti o najrazličitijim pitanjima socijalnim i političkim, bijaše u ono doba vrlo omilio i raširen. Imade ih na stotine tih 'Lettres galantes et philosophiques', pa 'Lettres critiques, morales et politiques' i dugi niz 'Pisama' – 'američkih' – 'persijskih' – 'portugiških' i tolikih drugih i napokon kao neposredni uzor Zanoviću više svezaka 'turskih'. Od najčuvanijih autora bit će dosta da spomenem: Mirabeau-a, Montesquieu-a, d' Argensa, Voltaira i tajanstvenog Juniusa. Ne upuštajući se ni u kakovo poređivanje, istaknuti mi je, da su 'Lettere Turche' Zanovićeve po svom sadržaju i načinu pisanja u istoj mjeri duhovita, koliko apstraktna i zanimljiva.“²⁷ Već ovim opisom Breyer je ukazao u kom bi okviru valjalo sagledavati *Turska pisma* – u kontekstu epistolarnog romana, forme

---

²⁵ Već naredne, 1777. godine pojaviće se prijevodi na francuski i njemački jezik, u Lajpcigu i Berlinu. Pantić iznosi pretpostavku da se i za te prijevode pobrinuo sam Zanović (v. Miroslav Pantić, „Stjepan Zanović, pustolov, pesnik i filozof“, predgovor u knjizi: Stjepan Zanović, *Turska pisma*, Cetinje, 1996, 32)

²⁶ Mirko Breyer, *Antun conte Zanović i njegovi sinovi, Roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice u pretprošlom i prošlom vijeku (1720–1834)*, Zagreb, 1928.

²⁷ Isto, 56.

osobito popularne u epohi prosvjetiteljstva. Iako rano formulisan, taj je sud ostao bez odjeka u kritičkoj literaturi. Istina, „spoljašnje“ sličnosti između Zanovićevih *Turskih pisama* i Monteskejevih *Persijskih pisama* konstatuju brojni autori, od Milorada Pavića,²⁸ Radoslava Rotkovića,²⁹ Miroslava Pantića³⁰ do Slobodana Kalezića³¹ i Radomira Ivanovića.³²

Na ovom primjeru najbolje se potvrđuje stav Radomira Ivanovića izrečen baš povodom Zanovićevih *Turskih pisama*: „Takođe je evidentno da još uvijek ’spoljašnji pristup’ dominira nad ’unutrašnjim’, jer situiranje ovog djela u kontekst nacionalne književnosti zahtijeva dobro poznavanje osnovnih tokova književnog razvoja i nacionalne i uporedne književnosti.“³³ Niz opaski koje Ivanović donosi u svom radu, poput one da se prilikom proučavanja *Turskih pisama* mora voditi računa o dvjema relacijama – ispitivanju odnosa teksta i epohe i ispitivanju odnosa teksta i žanra, makar i nedvedenih uvijek do nedvosmislenih zaključaka, ukazuju na sve manjkavosti Pantićeva izdanja knjige. Ti nedostaci odnose se, u prvom redu, na dosljedni pozitivistički pristup Zanovićevu tekstu u predgovoru i komentarima. Pantić, naime, centralnu predmetnost romana – Osmana, „auto-

---

²⁸ Prema: Petar Džadžić, „Stjepan Zanočić, alazon sa naših strana“, u knjizi *Homo balcanicus, homo heroicus*, I, Beograd, 1994, 79.

²⁹ Dr Radoslav Rotković, „Zanovićeva ostavština“, predgovor u knjizi: Stjepan Zanočić, *Pakao ili nebo*, Titograd, 1979, 19.

³⁰ Miroslav Pantić, „Stjepan Zanočić, pustolov, pesnik i filozof“, predgovor u knjizi: Stjepan Zanočić, *Turska pisma*, Cetinje 1996, 31.

³¹ Slobodan Kalezić, „Stefan Zanočić – život kao roman“, u knjizi *Strukture i značenja, crnogorske književne teme*, Podgorica, 1998, 58.

³² Radomir Ivanović, „Emanacije ’divljeg genija’ u djelu Stjepana Zanočića (1751–1786)“, u: *Hommage Danilu Kišu*, zbornik radova IV, Podgorica – Budva, 1998, 250.

³³ Isto, 253.

ra“ većine pisama, identifikuje sa samim Stjepanom Zanovićem pa kao posljedica te identifikacije nastaju neobična učitavanja i tumačenja. Još veću zabunu unosi to što se kao jedan od likova u romanu pojavljuje i Stjepan Zanović a, na sekundarnom narativnom nivou, u romaneskno tkivo *Turskih pisama*, uneseno je i 7 njegovih pisama!?! Zaista čudi da ugledni i vrijedni istraživač kakav je Miroslav Pantić nije uočio fiktionalnu prirodu toga teksta, što, s obzirom na njegov veliki (i zasluženi) autoritet, pozniji proučavaoci Zanovića nijesu problematizovali.

Ne povodeći se za Pantićevim metodološkim propustima Radomir Ivanović izriče decidiranu formulaciju da su Zanovićeva *Turska pisma* – epistolarna proza.³⁴ Koncipirajući rad više u smislu uputa za proučavanje Zanovića nego kao završnu riječ o toj problematici, Ivanović se na tome zaustavio. On izdvaja „primjere epistolarne proze“ „koje bismo najprije definisali kao narativnu prozu, a potom ih genološki definisali, uglavnom, kao kratke narativne forme“,³⁵ razvrstava ih po kriterijumu uspješijih i onih manje razvijenih, ukazuje na proces „fragmentacije integralne, kao i integrisanje fragmentarne proze“, no zaključak koji iz svega proizilazi – da te narativne mikrocjeline, objedinjene centralnom predmetnošću, čine svojevrsnu makrocjelinu, epistolarni roman – Ivanović, ipak, ne izriče. Kada se, pak, *Turska pisma* sagledaju iz optike oblika epistolarnog romana opravdanost takvoga genološkog pozicioniranja pokazaće se nesporom. O tome problemu pisali smo u radu „*Turska pisma* Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“.³⁶

³⁴ Isto, 263.

³⁵ Isto.

³⁶ V. Aleksandar Radoman, „*Turska pisma* Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, 355-360.

U radu „Jedan književni oblik: roman u pismima“ Žan Ruse piše da je nastupanjem epistolarne forme romanopisac, prvi put u istoriji romana, odustao od pripovijedanja; on više niti priča, niti navodi svoje likove da pričaju; oslobađa se priče zamišljene kao niz doživljaja đe su bića činioci ili stradalnici. Tako autor, koji kao da nestaje, jer više ne priča, nego ostavlja ličnostima da sve kažu, vraća svoju prednost kao raspoređivač i priređivač. Ako se sklanjao kao pisac i pripovjedač, on se pojavljuje u punoj svjetlosti kao autor u najstrožem smislu, kao onaj koji pravi knjigu, koji joj daje oblik i raspored. Taj raspored više ne zavisi od pripovijedanja niti od logičnog redosljeda događaja; romanopisac prestaje da bude pripovjedač koji je prividno potčinjen činjenicama o kojima priča, da bi bio unaprijeđen u autora, tj. gospodara djela.³⁷ Između ostalog Ruse kaže: „...roman u pismima pokazuje se kao dokument koji proističe ne od nekog romanopisca, nego od stvarnih ličnosti koje su živele i pisale. To je fikcija nefiktivnog; pronađen je svežanj pisama, pa se objavljuje ono što je pronađeno; (...) Ukratko, nema više autora, postoji samo izdavač, skoro pasivni saradnik koji ništa nije napisao, koji se ograničava na to da 'sakupi' ono što su drugi pisali, i koji može da zaključi, kao što to izrekom čine Krebijon i Ruso: 'ova knjiga ovde nije roman', ona je delo same stvarnosti. Da bi se poništilo romaneskno i imaginarno, delo se ostavlja između zagrada, fingira se poništenje romanopisca, ovaj se primorava da se sakrije iza realnosti; (...) Po sebi se razume, fiktivno se isključuje fikcijom, a romanopisac se sakriva da bi se bolje pokazao; to je, s njegove strane, jedna veština više: on se pravi da se uzdržava, da bi što sigurnije dejtvoovao, on sebe briše pred stvarnošću da bi izmislio novu stvarnost.“³⁸

---

³⁷ Žan Ruse, „Jedan književni oblik: roman u pismima“, u knjizi *Oblak i značenje*, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1993, 114.

³⁸ Isto, 115–116.

Čini se da su upravo te karakteristike epistolarnog romana, o kojima piše Ruse, kod naših historičara književnosti unosile zabunu kad je genološki tretman *Turskih pisama* u pitanju. Brojne Zanovićeve mistifikacije, tako karakteristične za tu epohu, nijesu razumijevane kao pripovjedački postupak, a žanrovska hibridnost teksta, opet sasvim primjerena dobu, izazivala je čuđenje.³⁹ I ovdje se, kako to nalažu žanrovska pravila, javlja priređivač rukopisa – Stjepan Pastorvekjo (Stiepan Pastorvecchio), a na okvirima teksta nalaze se *Predgovor*, u epiloškoj, i *Pismo javnosti*, u finalnoj poziciji. Oba teksta funkcionišu po principu „ogoljenog postupka“, ukazujući na poetička i motivaciona čvorišta romana. Centralna predmetnost romana, kako smo već rekli, jeste Turčin Osman, ali se, pored njega, kao adresanti u romanu javljaju i drugi likovi: Geltruda, Sara Jevrejka, Stjepan Zanović, Gospodin Lindau, Fatima i Despina. Prema Ruseovoj tipologiji romana u pismima, *Turska pisma* bila bi *simfonijsko* djelo – orkestracija poruka mnogobrojnih i jednovremenih dopisnika,⁴⁰ no kako ni jedan od tih likova, izuzev Osmana, u romanu nije dobio veći prostor, tu bi tipologiju valjalo shvatiti tek uslovno. Po prirodi korespondencije prisutne u tome romanu, budući da stvarne razmjene nema, prije bismo mogli govoriti o dominaciji epistolarne *monodije*. Zanović, dakle, kombinuje u romanu nekoliko epistolarnih sredstava i metoda, od formalnih do tematskih. Naći će se u *Turskim pismima* i izliva iskrenih ošućanja i osude religije, društva i njegovih institucija, ima u njima i pisama bez odgovora, ali i razmjene u kojoj se čuje samo jedan glas... Sličnosti s Montesekjeovim *Persijskim pismima* koje naglašavaju raniji istraživači ne proističu

³⁹ Tim povodom Pantić zaključuje: „kao knjiga dosta je neobično i skoro bi se moglo reći čudljivo sačinjeno.“ (v. Stjepan Zanović, *Turska pisma*, Cetinje, 1996, 224)

⁴⁰ Žan Ruse, isto, 124.

samo iz karaktera tih dvaju *orijentalnih korespondencija* (a tu bi se moglo primijetiti da Zanovićev orijentalni rakurs djeluje unekoliko autentičnije u odnosu na konvencionalne uvide Monteskjea), već se javljaju i na nivou forme - slijedeći obrazac *Persijskih pisama* (*Povijest Aferidona i Astarte* i *Odlomak iz djela jednog starog poznavaoca mitologije*) Zanović je u svoje djelo ugradio i dvije kraće narativne proze – *Priču o Felimi i Abderamanu* i *Istoriju o Pizaniju*.

Nadovezujući se na naša preliminarna istraživanja Marjana Đukić u radu „Sentimentalizam *Turskih pisama* Stjepana Zanovića“⁴¹, analizirajući tekst, donosi i niz instruktivnih opaski u vezi s njegovim genološkim određenjem. Đukić primjećuje kako: „Zanović zasigurno poznaje glavne konvencije romana svoga vremena, i u *Turskim pismima* ne može se uočiti nekakav jedinstven hipotekst koji bi inspirisao ovu 'istočnjačku' korespondenciju. Prije bi se dalo zaključiti da u ovom slučaju imamo hipožanr, jer ulazi u transtekstualnu diskusiju ne sa tekstom, već sa čitavom vrstom epistolarnog romana književnosti XVIII vijeka.“⁴² Razmatrajući niz otvorenih problema vezanih za tekst, te nudeći precizne analize i navješćujući moguće odgovore, Marjana Đukić rad zaključuje riječima: „Zanovićeva *Turska pisma* jesu epistolarni roman potpuno impregniran u evropsku književnost XVIII vijeka sa kojom razvija dinamičan i aktivan odnos(...) U igri fikcionalnosti i autentičnosti Zanović je izabrao, ne dramaturški razvijenu priču poput velikih predstavnika ovog žanra, već u skladu sa formom romana u pismima, rasutu, fragmentarnu, mozaičnu, prilično sinhronu fabulu. Tematski se

---

⁴¹ V. Marjana Đukić, „Sentimentalizam *Turskih pisama* Stjepana Zanovića“, *Lingua Montenegrina*, br. 5, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2010, 225-236.

⁴² Isto, 227.

tekst održava Osmanovim putovanjem i upoznavanjem mon-denskog života što ostavlja svjedočanstvo o Evropi XVIII vije-ka. (...) Ispod te prividne formalne i tematske ležernosti, *Turska pisma* su neobično strukturiran tekst, aktivan u odnosu na kon-vencije svog doba, bogat narativnim postupcima i oblicima i tek otvoren za ozbiljna tumačenja.⁴³

Zaključak

U ovom radu pokušali smo dati poetički opis jedne romaneskne podvrste, romana u pismima, koja je svoj vrhunac doživjela u epo-hi prosvjetiteljstva. U uvodnom dijelu dali smo neke osnovne na-znake vezane za istorijat oblika, koji seže do antičkog doba, te ob-ris jedne načelne tematske klasifikacije prema kojoj možemo raz-likovati *filozofski*, *sentimentalni* te *libertenski* roman u pismima.

U poglavlju posvećenom opštim karakteristikama epistolarnog romana pokušali smo dati presek nekih njegovih markant-nih osobina – fragmentarne strukture, ličnog tona, srodnosti sa dramskom paradigmom te odnosa prema formi dnevnika i sa-vremenog romana, naglašavajući specifičnu funkciju koju dobi-ja čitalac. Epohu XVIII stoljeća obilježila je dominacija romana u prvom licu te konvencija „dokumentarizma“. Fikcijski teksto-vi se objavljuju kao autentičan dokument, a autori se skrivaju iza uloga prevodilaca, priređivača, redaktora ili izdavača. Svim tim elementima roman u pismima uklapa se u dominirajući stil-ski i poetički milje XVIII stoljeća.

Polazeći od okvirne tipologije epistolarnog romana koju je po-nudio švajcarski naratolog Žan Ruse u trećem poglavlju rada iz-nijeli smo klasifikaciju te forme zasnovanu na morfološkom pri-ncipu. Idući od jednostavnijih ka složenijim formama razlikuje-

⁴³ Isto, 234-235.

mo nekoliko tipova epistolarnog romana: *jednoglasnu svitu*, đe je prisutan jedan narator, ali se, pritom, javljaju dvije varijante – kad razmjena nije uspostavljena i kad se implicite razmjena javlja, što Ruse naziva *epistolarnom monodijom*; *duet*, rijetka forma koja podrazumijeva postojanje dva korespondenta; te *simfonijska djela*, djela s mnogobrojnim dopisnicima i mrežom različitih, ukrštenih tačaka gledišta.

U završnom poglavlju rada usredsredili smo se na jedan, po Breyerovim riječima, duhovit, zanimljiv i apstraktan tekst s kraja XVIII stoljeća, *Turska pisma* Stjepana Zanočića. U kritičkoj literaturi genološka pripadnost toga teksta dugo je bila nepoznanica. Povodeći se za zaključcima autoritativnog priređivača, Miroslava Pantića, potonji su istraživači previđali fikcijski karakter toga spisa, iznalazeći neutralne formulacije, poput „knjiga“, „narrativna proza“ i sl. Pozivajući se na naša ranija ispitivanja te najnoviji rad Marjane Đukić, i ovđe smo nastojali iznijeti argumentaciju u prilog genološkog definisanja *Turskih pisama* kao epistolarnog romana. *Turska pisma*, štoviše, i tematski i formalno odražavaju različite tendencije romana u pismima XVIII vijeka. Javljaju se u tome romanu nekoliko modela epistolarnih sredstava i metoda – okvirno riječ je o polifonijskoj strukturi, no u romanu dominira oblik *monodije*, a javljaju se i oblici *jednoglase svite* i, u manjoj mjeri, *dueta*.

Literatura

- Beker, Miroslav. 2002. *Roman 18. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga.
- Breyer, Mirko. 1928. *Antun conte Zanović i njegovi sinovi, Roman života jedne paštrovsko-budljanske porodice u pretprošlom i prošlom vijeku (1720–1834)*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Č(olović), J(elena). & K(oljević), S(vetozar). 1986. „Roman u pismima“. U: *Rečnik književnih termina*, Beograd: Nolit.
- Đukić Marjana. „Ruseov formalizam“. *Lingua Montenegrina* (2009), br. 4, str. 417-429.
- Đukić, Marjana. „Sentimentalizam *Turskih pisama* Stjepana Zanovića“. *Lingua Montenegrina* (2010), br. 5, str. 225-236.
- Đukić, Marjana. 2010. *Žan Ruse: teorija romana*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Džadžić, Petar. 1994. *Homo balcanicus, homo heroicus*, I, Beograd: Prosveta.
- Hamburger, Käte, 1976. *Logika književnosti*. Preveo i predgovor napisao Dr Slobodan Grubačić. Beograd: Nolit.
- Ivanović, Radomir. 1998. „Emanacije 'divljeg genija' u djelu Stjepana Zanovića (1751–1786)“. U: *Hommage Danilu Kišu*, zbornik radova IV. Podgorica – Budva.
- Kalezić, Slobodan. 1998. *Strukture i značenja, crnogorske književne teme*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Monteskje. 2004. *Persijska pisma*. Prijevod s francuskog i objašnjenja Marko Vidojković. Beograd: Utopija.
- Nemeč, Krešimir. 2000. *Mogućnosti tumačenja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pantić, Miroslav. 1996. „Stjepan Zanović, pustolov, pesnik i filozof“. Predgovor u knjizi: Stjepan Zanović, *Turska pisma*. Cetinje: Obod.
- Radoman, Aleksandar. „*Turska pisma* Stjepana Zanovića kao prvi roman u crnogorskoj književnosti“. *Lingua Montenegrina* (2009), br. 3, str. 355-360.

-
- Rotković, Radoslav. 1979. „Zanovićeve ostavština“. Predgovor u knjizi: Stjepan Zanočić, *Pakao ili nebo*. Titograd: Grafički zavod.
  - Ruse, Žan. 1993. *Oblik i značenje*. Preveo s francuskog Ivan Dimić. Sremski Karlovci-Novı Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
  - Ruse, Žan. 1995. *Narcis romanopisac*. Prevela s francuskog Jelena Novaković. Sremski Karlovci-Novı Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
  - Zanočić, Stjepan. 1996. *Turska pisma*. Priredio Miroslav Pantić. Cetinje: Obod.
  - Žmegač, Viktor. 2004. *Povijesna poetika romana*. Zagreb: Matica hrvatska.